

Памяць пра легенды

Гонар

Брэсцкая царкоўная унія была той фатальнай падзеяй, якая мела надзвычайнае значэнне ў палітычным жыцці Рэчы Паспалітай і паслужыла адной з галоўных прычын народнага паўстання 1648 года, што перарасло ў шматгадовую вайну некалькіх дзяржаў і народаў Усходняй Еўропы.

Сама па сабе здаровая і гістарычна прагрэсіўная ідэя аб'яднання «рымскай» і «рускай» царкваў у выкананні царкоўных палітыканаў і дзяржаўных валюнтарыстаў прывяла ў XVII стагоддзі да катастрафічных вынікаў. Аб'яднанне, якое здзяйснялася фальшыва і гвалтам, не замяніла праваслаўнай царквы на уніяцкую, а садзейнічала ўзнікненню яшчэ адной царквы, што, натуральна, толькі ўзмацніла супярэчнасці рэлігійнай барацьбы на Беларусі і Літве. Насілле, што зведала праваслаўная царква ад уніяцкіх іерархаў, каталіцкай царквы і каралеўскай улады, выклікала адпаведны адпор праваслаўнага жыхарства, якое вылучыла са свайго асяроддзя шэраг правадыроў і герояў. Сярод іх быў беларускі пісьменнік і публіцыст, ігумен Сімяонаўскага манастыра ў Брэсце Афанасій Філіповіч.

У гісторыю беларускай культуры ён увайшоў як аўтар «Дыярыуша» — выдатнага літаратурнага твора першай паловы XVII стагоддзя. Аднак вядомы Філіповіч не толькі пісьменніцкай працай. Па волі лёсу ён прычыніўся да цікавай і драматычнай гісторыі аднаго з самазванцаў, якога ўлады Рэчы Паспалітай рыхтавалі на маскоўскі трон. Але найбольш знаны ігумен з Брэста як нясхільны змагар за духоўную свабоду беларускага народа.

Калі ўзнікае грамадская патрэба ў абароне спрадвечных народных каштоўнасцей, грамадства абавязкова выстаўляе на арэну барацьбы сваіх падзвіжнікаў, людзей моцнага духу, здольных пайсці на пакуты і асвяціць уласнай крывёй справу народа, даць прыклад самаахвярнага яму служэння. XVII стагоддзе з'явілася часам жорсткага выпрабавання духоўнай моцы беларускага і украінскага народаў, і Філіповіч стаў выразнікам іх карэнных інтарэсаў. З прычыны свайго сацыяльнага становішча — духоўная асоба, манастырскі ігумен — ён не ўзначаліў групу, атрад, партыю, а дзейнічаў сам па сабе. Але гэта не значыць, што Філіповіч быў адзінока. Народная вайна, на самым пачатку якой ён пакутніцкі загінуў, — лепшае сведчанне таго, што служыў ён справядлівай справе і меў за сабой падтрымку тысяч і тысяч аднадумцаў.

Аб паходжанні Філіповіча дакладных звестак няма. Год нараджэння — 1597 — вылічаны па ўскосных даных. Здагадка, што ён выхадзец з сям'і рамесніка, роўна як і меркаванне аб прыналежнасці яго да шляхецкага роду, не маюць дакументальнага пацвярджэння. Прапановы адносіць Філіповіча да рамеснікаў грунтаваліся хутчэй за ўсё на вульгарна-сацыялагічнай традыцыі нядаўняй мінуўшчыны, калі слова «шляхціч» лічылася нечым вельмі дрэнным, выклікала недавер і раздражэнне. Аднак ёсць пераканаўчыя падставы дапу скаць, што Філіповіч паходзіў менавіта з шляхецкага дому: калі б ен быў «простай» крыві, дык наўрад ці атрымаў бы запрашэнне ў хатнія настаўнікі да «царэвіча Дзмітравіча» — нібыта сына Лжэдзмітрыя I і Марыны Мнішак. У выпадку выйсця «царэвіча» на арэну вялікай палітычнай ігры імя настаўніка абавязкова ўзнялося б да агульнага ведання, і навучанне самазванца асобай нешляхецкага стану сталася б вялікай заганай яго рэпутацыі і гонару.

Не вядома таксама, дзе вучыўся Філіповіч. Пачатковую адукацыю ён мог атрымаць у адной з брацкіх школ, але вышэйшую, больш верагодна, набыў у Віленскай акадэміі, куды езуіты прымалі моладзь любога хрысціянскага веравызнання. Там, напрыклад, займаўся Мялецій Сматырыцкі — вядомы праваслаўны дзеяч, аўтар першай беларускай «Граматыкі». Падобна таму, як Сматырыцкі быў запрошаны хатнім настаўнікам да беларускага магната Саламярэцкага, так канцлер Вялікага княства Леў Сапега запрасіў Філіповіча настаўнікам для «царэвіча маскоўскага». Гэта здарылася ў 1620 годзе, і сем гадоў Афанасій выкладаў няшчаснаму юнаку навукі «церковнорусские» і наогул яго выхоўваў.

Сапраўднае імя выхаванца было Ян Фаусцін Луба. Яго бацька — падляшскі шляхціч — удзельнічаў у паходзе Лжэдзмітрыя на Маскву і прывёз туды сына. Пасля гібелі Лубы-старэйшага хлопца ўзяў пад нагляд сябра бацькі Бялінскі. У 1644 годзе на запыт маскоўскіх паслоў у Варшаве Ян Луба адказаў, што даведаўся аб сваім паходжанні ў сталым узросце ад Бялінскага. Апошні паведаў юнаку, хто яго сапраўдны бацька, і яшчэ пра тое, што «царэвічам маскоўскім» яго называлі «для ўсякай прычыны». Паколькі ў Маскве сына Марыны Мнішак хацелі павесіць, дык ён, Бялінскі, планаваў яго выкрасці, а на шыбеніцу аддаць Яна Лубу. Падмена не ўдалася (сын Марыны і Лжэдзмітрыя быў павешаны), і Бялінскі, не жадаючы прыз- навацца ў сваёй няўдачы, адрэкамендаваў Яна Лубу каралю і радзе як уратаванага «царэвіча». Хто апроч Бялінскага ведаў праўду, застаецца таямніцай; многім здавалася верагодным гэтае цудоўнае выратаванне, а хто так не лічыў, той бянтэжыўся ў сваім нявер'і сапраўды каралеўскім утрыманнем Лубы — яму прызначылі на гадавыя выдаткі шэсць тысяч золтых. Верыў, бясспрэчна, у праўдзівасць пададзенай яму легенды і Філіповіч.

За сем гадоў ён моцна прывязаўся да свайго выхаванца, палюбіў яго, клапаціўся аб ім, не баяўся нават за яго канфліктаваць з Сапегам, пры двары якога «царэвіч» жыў. Зразумела, нельга не браць пад увагу натуральны гонар чалавека, якому даверылі выхаванне сіраты такіх вядомых і няшчасных (забітых) бацькоў. Царэвіч Іван, як яго называлі на маскоўскі лад, пры іншых

палітычных абставінах атрымаў бы пэўны шанс сесці на маскоўскі трон, заняць царскія пакоі ў старажытным Крамлі. Прынамсі так мог думаць Філіповіч, бо Міхаіл Раманаў у параўнанні з «Дзмітравічам» меў менш правоў на царскі пасадак; «Дзмітравіч» усё ж, адпаведна фальсіфікацыі, даводзіўся ўнукам Івану Грознаму, быў Рурыкавічам, прамым нашчадкам старадаўняй рускай дынастыі.

Але калі кошт утрымання «царэвіча» паменшылі з шасці тысяч да ста злотых і асабліва калі канцлер Сапега прагаварыўся аб сапраўдным паходжанні «Дзмітравіча», Афанасій Філіповіч, як ён занатаваў у сваім «Дыярышы», зразумеў наступнае: «Лацно познати каждому, где бы был з Мнишковны, воеводзианки сендомирской, Дмитровичем. Значная есть фамилия их милостей панов Мнишков! Як пан кухмістр коронный, староста Осецкий, и иные одозвали бы ся в повиновацтво, гды ж то великая реч быти правдивым царским сыном. До того еще з уст небожчика Сапеги, гетмана, слышалам, гды педагогом был. Просилем килима обить ему над лужком, теды голосно з гневом рек: «На що обитя над лужком? Кто его ведает, кто он есть?!» Я на то реклем, не ведаючи: «Шляхетские детки при педагогах своих школьные пытаются, в кого бы был в опеце». То он помысливши, заледве казал килимок и колдерку купити».

Як сведчаць далейшыя падзеі, Філіповіч у той момант перажыў сапраўднае ўзрушэнне. Ён быў чалавек шчыры, сумленны, і адкрыццё, што служыў не сумленнай справе, з'яўляўся пешкай ў цёмных гульнях палітыканаў, што яго веды і пачуцці выкарыстоўваліся дзеля несправядлівасці, прынесла яму пакутніцкія перажыванні. Ён палічыў сябе грэшнікам і вырашыў парваць са свецкім жыццём. У 1627 годзе Філіповіч прыняў манаства ў віленскім Святадухаўскім манастыры, маючы на той час трыццаць гадоў. Тут «злыя видимые и невидимые духи» часта кроілі яму сэрца. Яго эмацыянальная, дзейная натура да цішыні манастырскага жыцця аказалася непрыстасаванай, не для гэтага народжанай. Псіхічная жывасць, спагадлівасць да злабодзёных турбот, патрэба жывой справы адразу вылучылі яго ў кола дзеячаў праваслаўнай царквы на Беларусі.

Тут дарэчы закрануць тую сітуацыю, што склалася і развівалася на Беларусі і ў Украіне пасля Брэсцкай царкоўнай уніі, і наогул тыя асновы, на якіх унія была пабудавана і абвешчана. Сама ідэя аб'яднання каталіцкай і праваслаўнай царкваў узнікла ране й. Як ужо прыгадвалася, гэта намагаўся здзейсніць яшчэ князь Вітаўт. Аднак на вышэйшым узроўні — Рым — Канстанцінопаль — дамоўленасць не ўдавалася ніяк. Таму выкананне уніі ў адной дзяржаве — Рэчы Паспалітай — мела не рэлігійны, а палітычны характар. Зместам і мэтай яе было рэлігійнае ўзмацненне гаспадарскай еднасці; федэрацыю Польшчы, Літвы, Беларусі і Украіны раздзірала рознасць рэлігійнага пачуцтва, і каралеўскі ўрад імкнуўся, зразумеўшы, да ведаўзнальнай аднароднасці. Каталіцкая царква бачыла ў гэтым сродак перамогі над праваслаўем і добра папрацавала, каб дамагчыся уніі. Яшчэ ў 1557 годзе Пётр Скарга выдаў сваю кнігу «Аб еднасці царквы божай і аб грэчаскім ад гэтай еднасці адступленні», дзе даводзіў, што ёсць тры прычыны, з-за якіх у

праваслаўнай царкве ніколі не будзе парадку. Па-першае, гэта жаніцьба святароў, якія, маючы сям'ю, больш клапацяцца аб свецкім жыцці і таму далёкія ад «слова божага». Па другое, рускае духавенства амаль не ведае лацінскай і грэчаскай моў і яму практычна не даступныя навуковыя і культурныя здабыткі цывілізацыі. Стараславянская мова царквы таксама ёй перашкаджае, бо на гэтай мове ніхто ў свеце не гаворыць і не піша. І, нарэшце, умяшанне свецкіх асоб у справы царквы, недавер і нават пагарда веруючых да духавенства. Галоўныя ўмовы уніі Скарга бачыў у тым, каб мітрапаліт кіеўскі прымаў бласлаўненне не ад канстанцінопальскага патрыярха, а ад папы рымскага, каб кожны права-слаўны ва ўсіх дагматах веры пагадзіўся з рымскай царквой і прызнаваў вярхоўную ўладу Рыма; абрады ж царкоўныя могуць заставацца ранейшымі.

Але заклікі Скаргі павісалі ў паветры, пакуль не знайшліся ў праваслаўнай царкве людзі, якія ўбачылі ў уніі крыніцу асабістага дабрабыту. Такую магчымасць забяспечвала тое, што некаторыя біскупствы былі вельмі багатыя і прыносілі вялікія даходы. Іх нават стараліся перадаваць у спадчыну як асабістую маёмасць. Напрыклад, львоўскі біскуп Арсеній аддаў епархію свайму сыну Гедэону Балабану, і той успрымаў яе як сямейнае ўладанне, у сувязі з чым паводзіў сябе там самадзержцам. У 1585 годзе антыхійскі патрыярх Іакім блаславіў заснаванне брацтва ў Львове, што вельмі не спадабалася Гедэону, і ён неадкладна пачаў супрацьдзейнічаць братчыкам. Тыя паскардзіліся патрыярху, і Гедэон атрымаў патрыяршае папярэджанне: «...не смей нічога казаць супраць Львоўскага брацтва, на якім бог спачывае і славіцца, і калі пачуем, што ты забараняеш справы добрыя, дык будзеш адлучаны, а потым і іншае царкоўнае пакаранне спасцігне...» Абражаны Гедэон прыняў той пункт гле джаня Пятра Скаргі, што унія вызваліць яго ад умяшання брацтва, і выказаў львоўскаму каталіцкаму біскупаму жаданне прыняць унію.

У 1589 годзе канстанцінопальскі патрыярх Іерэмія, вяртаючыся з Масквы, дзе па прымусу Барыса Гадунова заснаваў патрыяршавства, прызначыў кіеўскім мітрапалітам меўскага святара Міхаіла Рагазу, але адначасна даў экзаршавства — старшынства над усімі біскупамі — луцкаму біскупаму Кірылу Цярлецкаму. Апошні, аднак, адчуваў сябе незадаволеным, паколькі, з'яўляючыся намеснікам патрыярха, яшчэ мусіў дзяліць уладу з мітрапалітам. Да таго ж луцкі староста Алксандр Семашка, які нядаўна перайшоў з праваслаўя ў каталіцтва, выказваючы сваю адданасць новай веры, заняў саборную праваслаўную царкву, выгнаў з яе Цярлецкага, учыніў там гулянку, а гайдукам загадаў страляць у купал і праваслаўны крыж.

Цярлецкі разважыў і вырашыў прыняць унію. Аднадумцы знайшліся хутка. Каралю Жыгімонту Вазу была паслана грамата:

«Мы, біскупы, што падпісаліся ніжэй, жадаем прызнаваць пастырам нашым і галавою намесніка святога Пятра свяцейшага папу рымскага... але згодныя быць у падначаленні ў свяцейшага айца папы, мы хочам, каб пакінуты былі нам усе службы і парадкі, якія здаўна царква наша святая ўсходняя трымае, і каб яго каралеўская моцць вольнасці нам прывілеямі забяспечыць... а мы

абавязуемся быць пад уладай і блаславеннем айца папы і ліст гэты з подпісамі нашых уласных рук і прыкладаннем пячатак далі мы брату нашаму старэйшаму, айцу Кірылу Цярлецкаму, экзарху і біскупу луцкаму і астрожскаму. Падпісалі: Кірыла Луцкі, Гедэон Львоўскі, Лявонцій Пінскі і Дзіянісій Холмцкі».

Кароль задаволена адказваў: «Мы, гаспадар, ім самім, біскупам, прасвітарам і ўсяму духавенству царквы ўсходняй і рэлігіі грэчаскай звяртаемся за сябе і за нашчадкаў нашых, што калі б хто-небудзь з патрыярхаў і мітрапалітаў наклаў на іх клятву, дык гэтая клятва ім і ўсяму духавенству ні ў чым не будзе шкодзіць... абяцаем памножыць да іх ласку нашу, надаючы ім і кожнаму, хто схіліцца да уніі, свабод і вольнасцей у той жа меры, у якой маюць іх і рымскія духоўныя...»

Да гэтых здзяйсніцеляў уніі далучыўся ўладзімірскі біскуп Іпацый - сапраўднае імя Адам Пацей — які быў да таго кашталянам брэсцкім. Пад канец 1595 года Цярлецкі і Пацей паехалі ў Рым, і тут, у Канстанцінавай зале Ватыканскага палацу, за два дні да Каляд папа абвясціў аб уз'яднанні ўсходняй царквы з рымскай. Цярлецкі і Пацей пацалавалі яму туфель...

Ад'езд Цярлецкага і Пацея ў Рым з прапановай уніі стаў зачэпкай паўстання Се вярына Налівайкі і Лабады, якое непасрэдна звязана з абаронай інтарэсаў праваслаўнага жыхарства Вялікага княства і Польшчы. Нездарма ў войску Налівайкі быў сцяг з надпісам «Мір хрысціянству, а на зачыншчыкаў Бог і Крыж». У 1595 годзе казацкія загоны Налівайкі з'явіліся на Бе ларусі, асадзілі Слуцк, узялі выкуп з жыхароў-каталікоў, авалодалі Добрушам і Магілёвам. Атрады паўстанцаў папаўняліся сялянамі і дробнай праваслаўнай шляхтай. Ад Магілёва яны накіраваліся да Пінска, які занялі з дапамогай насельніцтва. Дзеянні казакаў моцна занепакоілі карале ўскую ўладу, супраць іх было выслана рэгулярнае войска на чале з гетманам Жалкеўскім. Каля Белай Царквы Налівайка і Жалкеўскі сустрэліся, бітва цягнулася дзень і закончылася перамогай паўстанцаў. Але ў наступны раз каля ракі Сулы казакі Налівайкі і Лабады пацярпелі паражэнне, прычым сам Севярын трапіў у палон. Яго і іншых палкоўнікаў адвезлі ў Варшаву, дзе апошнім па прысуду адсеклі галовы; самога ж Налівайку жывцом спалілі ў спе цягальна зробленым з медзі чучале быка.

Зімой 1596 года ў Варшаве праходзіў вальны сейм, і праваслаўная шляхта дала наказ сваім дэпутатам прасіць караля, каб біскупаў, якія адступілі ад праваслаўнай веры, пазбавіў духоўнага сану. Але кароль не прыняў просьбу. Тады дэпутаты ўрачыста абвясцілі сейму, сенату і каралю, што яны і ўвесь праваслаўны люд не будуць прызнаваць Цярлецкага і Пацея біскупамі і падпарадкавацца ім. Насуперак гэтаму Жыгімонт Ваза выдаў Маніфест аб здзейсненым з'яднанні царкваў.

У кастрычніку 1596 года ў Брэсце склікаўся царкоўны сабор, на якім апроч беларускіх і ўкраінскіх біскупаў прысутнічалі троцкі ваявода Мікалай Радзівіл, канцлер Леў Сапега, каралеўскі духоўнік Пётр Скарга. Але з першай гадзіны сабор падзяліўся: праваслаўныя засядалі асобна, уніяты — асобна, прычым мітрапаліт засядаў з уніятамі. Праваслаўныя біскупы некалькі разоў за

ім пасылалі, але ён не з'явіўся; нарэшце, на трэцяе пасольства прыйшоў ад уніятаў такі адказ: «Што зроблена, тое зроблена; ці добра, ці блага мы зрабілі, што паддаліся рымскай ве ры, толькі зараз ўжо перарабіць гэта немагчыма». Тады праваслаўныя выдалі дэкрэт: мітрапаліт і ўладыкі полацкі, уладзімірскі, луцкі, холмцкі, пінскі пазбаўляюцца сану, бо самавольна задумалі з'яднанне цэркваў, якое можа вырашацца не пяццю ўладыкамі, а выключна ўсяленскім саборам. Мітрапаліт і ўніяты адказалі на гэта сваім дэкрэтам, які пазбаўляў сану і праклінаў біскупаў, што адхілілі унію.

Супраць уніі выступіў выдатны публіцыст таго часу Іван Вішанскі:

«Нашто імем хрысціянскім бессаромна асмельваецца сябе называць, калі сілы гэтага імені не захоўваецца?.. Няхай будуць праклятыя ўладыкі, архімандрыты, ігумены, якія манастыры спустошылі і фальваркі сабе з месцаў святых парабілі, самі з слугамі сваімі і прыяцелямі ў іх ця- леснае і жывёльнае жыццё праводзяць; на месцах святых лежачы, грошы збіраюць з даходаў, прызначаных багамольцам хрыс- товым, дочкам сваім пасаг рыхтуюць, сыноў адзяваюць, жонак прыбіраюць, слуг памнажаюць, карэты робяць, коней сытых і аднамасных запрагаюць; а ў манастырах манаскага чыну няма, замест песнапення і малітвы сабакі выюць».

Рагазу, Пацею, Цярлецкаму Вішанскі пісаў:

«Спытаў бы я вас, што такое праца ачышчэння? Але вам і не снілася пра гэта; не толькі вы таго не ведаеце, але і вашы папы ісусалаяльнікі, так званыя езуіты, аб тым не турбуюцца і адказа даць не могуць... Каторы з вас прайшоў першую ступень падзвіжніцтва? Ці не ваша мосць веру справамі злымі наперад яшчэ разбурылі? Ці не ваша мосць выхавалі ў сабе юр ліхварства і свецкага здабыцця? Насыціцца ніяк не можаце, а ўсё большай сквапнасцю і прагай све цкіх рэчаў хварэеце... Каторы з вас, у свецкім жыцці будучы, шэсць заветаў Хрыстовых сам па сабе выканаў? Ці не ваша міласць гэтыя шэсць заветаў не толькі ў свецкім чыне разарылі, але і зараз у духоўным бясконца разараеце? Самі як ідалы на адным месцы сядзіце , а калі і здарыцца гэты труп абалванатвораны на іншае месца перанесці, дык на калясніцы без журбы пераносіце, а бедныя падданыя і ўдзень і ўначы на вас працуюць і пакутуюць. Дзе вы хворым паслужылі? Ці не ваша мосць хворых са здаровых робіце, б'яце, катуеце, забіваеце? Пастукай па лысай галаве, біскуп луцкі! Колькі ты пад час свайго святарства чалавечых душ да бога па- слаў? Яго мосць кашталян Пацей, хоць і кашталянам быў, але толькі па чатыры слугі за сабой валачыў, а зараз, калі біскупам стаў, дык болып дзесяці налічыш; таксама і яго мосць мітрапаліт, калі простаі рагозінай быў, дык не ведаю, ці мог трымаць двух слуг, а цяпер больш дзесяцімае».

Сапраўды, духоўнымі імкненнямі стваральнікі уніі не кіраваліся. Яна адпавядала мэтам каталізацыі і апалячвання, аб чым сведчыць рэакцыя праваслаў- ных магнатаў, якія хутка сарыентаваліся, што карысна хутчэй разарваць з праваслаўем і некарысна прымаць ролю яго абаронцаў. Пача так XVII стагоддзя адзначаны пагалоўным пераходам у ката- ліцтва заможных і

старадаўніх фамілій Вялікага княства: Астрожскіх, Слуцкіх, Заслаўскіх, Сангушак, Пронскіх, Ражынскіх, Саламарэцкіх, Галаўчанскіх, Вішнявецкіх, Масальскіх, Пузынаў, Хадкевічаў, Глябовічаў, Горскіх, Сакалінскіх, Лукомльскіх, Кішкаў, Сапегаў, Дарагастайскіх, Валовічаў, Зяновічаў, Тышкевічаў, Пацеяў, Скумінаў, Корсакаў, Семашкаў, Гулевічаў, Каліноўскіх, Мялешкаў, Паўловічаў і інш. За імі пацягнулася менш славетная шляхта, і ў цэлым праваслаўная царква пацярпела адчувальныя страты сваёй сілы і апоры. Таму невыпадкова Мялецкі Смятрыцкі ў 1610 годзе ў Менску напісаў вядомую сваю кнігу «Фрынас, ці Плач усяленскай усходняй царквы». Гэты твор аказаў вялікі ўплыў як на праваслаўных, так і на каталікоў. Жыгімонт Ваза загадаў спаліць тыраж выдання, а самога аўтара знайсці і асудзіць. Смятрыцкага выратавала тое, што кніга выйшла пад псеўданімам Тэафіл Артолаг. «Кожнае слова ў «Плачы»,— пісаў каталіцкі святар,— ёсць жорсткая рана, кожная думка — смяротная атрута для уніі і папства, а таму не адны схізматыкі, але і ератыкі-пратэстанты з радасцю набывалі і перачытвалі гэтую кнігу. Іншыя захоўвалі яе нібы скарб і завяшчалі сваім дзецям як каштоўнейшую спадчыну; а з праваслаўнага духавенства некаторыя лічылі твор Смятрыцкага роўным з творам святых айцоў і гатовыя былі праліць за яго кроў».

У 1617 годзе Мялецкі пастрыгся ў манахі Святадухаўскага манастыра ў Вільні і хутка стаў яго ігуменам, а праз чатыры гады — у полацкай епархіі біскупам. Тое адказнае назначэнне Смятрыцкага адбылося пры незвычайных абставінах. У 1620 годзе ў Вялікае княства прыехаў патрыярх Феафан і тут па просьбе праваслаўных святароў, без узгаднення з каралеўскай уладай, паставіў ва ўсе епархіі праваслаўных біскупаў. Наогул, бачачы бедствы і галечу праваслаўнага жыхарства, ён пастараўся, наколькі меў магчымасць, супраць дзейнічаць справе уніі. Напрыклад, слуцкаму Прэабражэнскаму брацтву, якое трымала шпіталь, школу і бібліятэку, Феафан даў стаўрапігію — права падпарадкавання не мясцовым царкоўным уладам, а непасрэдна канстанцінопальскаму патрыярху. Гэта дазволіла брацтву дзейнічаць незалежна ад кіеўскага мітрапаліта, беларускіх біскупаў і слуцкіх улад і нават змагацца супраць іх.

Пасля прыезду Феафана склалася такая сітуацыя, што ў шматлікіх епархіях насуперак рашэнню Брэсцкай царкоўнай уніі пайшлі і уніяцкія і праваслаўныя біскупы. Мялецкі Смятрыцкаму, у прыватнасці, стаў супярэчнікам вядомы Ісафат Кунцэвіч.

Нарадзіўся Кунцэвіч у 1580 годзе ва Уладзіміры-Валынскім. Бацька яго быў шавец, але любіў кнігу, што перадалося і сыну. Яшчэ зусім малым Ісафат навучыўся чытаць і пісаць па-польску і па-славянску. Шаснаццацігадоў трапіў у Вільню, працаваў прыказчыкам, вучыўся ў Віленскай акадэміі. У 1604 годзе пастрыгся ў манахі Свята-Троіцкага уніяцкага манастыра і праз кароткі час набыў шырокую вядомасць як красамоўца. Хуткай кар'ерай Кунцэвіча садзейнічаў выпадак: ён знаходзіўся побач з мітрапалітам Пацеям, калі таго кінуўся секчы шабляй праваслаўны гайдук. Той ускрыў залаты ланцужок выратаваў Пацея ад смерці, але ўдар шабляй каштаваў яму двух пальцаў левай рукі. Кунцэвіч

дапамог мітрапаліту абараніцца, зрабіў перавязку. Той не забыўся на добры ўчынак, і ў зручны момант, у 1614 годзе, зрабіў Кунцэвіча архімандрытам Свята-Троіцкага манастыра. У гэтым чыне апошні выправіўся ў Кіеў прапаведаваць унію. Але слухачоў не знаходзілася. Тады Кунцэвіч адважыўся на даволі-такі смелы крок. Ён таемна прабраўся ў Пячэрскую лаўру, дзе ва Успенскай царкве паспрабаваў правесці дыспут з манахамі. Адчуваючы глухату аўдыторыі, архімандрыт сарваўся на абразу праваслаўнага духавенства; тады яго сцягнулі з амбону, выкінулі на двор і пачалі біць. Адзін малады манах злітасціўся і паказаў Кунцэвічу на пралом у сцяне. Інакш, можа і забілі б Іасафата пячэрскія манахі да смерці. Пасля гэтага ён у Кіеў не ездзіў, але ў сваёй Полацкай епархіі лютаваў усмак. Маючы ад караля прывіле й на пачатку не ягонаў уладзе ўсіх праваслаўных цэркваў і манастыроў у Полацку, Віцебску, Магілёве, Оршы, архімандрыт разаслаў да іх патрабаванні, каб святары неадкладна з усімі прыходамі прынялі унію; у адварот-ным выпадку ён пагражаў духавенству пазбаўле нне м сану, а ве руючым — закрыццём цэркваў. Калі гэ тыя патрабаванні ніхто не выканаў, Кунцэвіч і сапраўды загадаў апячатаць усе цэрквы, а святароў кінуць у астрог. Вось як пісала пра тое беларуская і ўкраінская шляхта ў скарзе да вальнага сейму:

«На Белаў Русі — у Оршы і Магілёве — той жа біскуп полацкі на працягу 5 гадоў трымае цэрквы апячатаныя. У Полацку і Віцебску з прычыны гэтай забароны няма ні царквы, ні дома, у якіх было б дазволена ў горадзе набажэнства. Таму мяшканцы горада вымушаны па нядзелях і ў іншыя ўрачыстыя святы слухаць набажэнства ў полі за горадам і то без святара, бо яму забаронена жыць у горадзе і паблізу... Яшчэ больш жорсткасці ў наступным зверстве і тыраніі: у гэтым жа Полацку бе ларускім той жа адступнік — біскуп полацкі летась наўмысна загадаў мяш- канцам дзеля большай крыўды выкапаць нябожчыкаў, толькі што пахаваных на могілках, і выкінуць хрысці янскія целы з магіл як нейкую падаль на з'ядзе нне сабакам...»

Але і такія жорсткія меры не скарылі праваслаўнае насе льніцтва. Не маючы войск для рашучага прывядзення жыхароў да уніі, Кунцэвіч звярнуўся за дапамогай да Льва Сапегі. Адказ канцлера вельмі паказальны здаровым разуменнем абставін. У сакавіку 1622 года ён пісаў: «Бясспрэчна, я сам клапаціўся аб уніі і пакінуць яе было неразумна; але мне ніколі не прыходзіла думка, што вы адважыцеся прыводзіць да яе такімі гвалтоўнымі сродкамі... Хіба вы не ведаеце нараканні цёмнага на роду, яго размовы — ён лепш хоча быць у турэцкім падданстве, чым цяр пець такі ўціск сваёй веры?.. Учынкі вашыя, што вынікаюць болей з сама любства і прыватнай нянавісці, чым з любові да бліжняга, выказаныя ў су- прырэчнасць святой волі і нават забароне рэспублікі, стварылі тыя не бяспе чныя іскры, якія пагражаюць усім нам ці вельмі моцным ці нават усёзншчальным пажа- рам. Ад паслухмянасці казакоў болей гаспадарству карысці, чым ад вашай уніі, таму і павінны вы суадносіцца з воляй караля і з намерамі дзяржаўнымі... Што датычыцца небяспекі жыцця вашага, дык кожны сам прычына бяды сваёй; трэба выкарыстоўваць абставіны, а не аддавац- ца безразважна сваім імкненням. Я мушу, кажаце вы, рабіць так, як

біскупы. Вы абавязаны пераймаць святых біскупаў у цярпенні, набожнасці, у паказванні добрых прыкладаў. Прачытайце жыцці ўсіх набожных біскупаў: не адшукаеце ў іх ні скаргаў, ні абвясчэнняў, ні іскраў, ні судовых сведчанняў. А ў вас суды, магістраты, трыбуналы, ратушы, канцылярыі набіты позвамі, цяжбамі, даносамі; але гэтым не толькі не зацвердзіцца унія, а апошні ў грамадстве саюз любові скасуецца... Кажэце, што вольна вам неуніятаў тапіць і секчы; не, запавет божы ўсім мсціўцам зрабіў забарону, якая і вас тычыцца... Здаецца, лепш і карысней было б для грамадства разарваць з гэтай няўрымслівай саюзніцай (уніяй.— К. Т.), бо мы ніколі ў айчыне сваёй не мелі такіх звадак, якія нарадзіла нам добрапрыстойная унія. Хрыстос не апячатваў і не зачыняў цэрквы, як гэта робіце вы... Пакажыце, каго вы схілілі да сябе, каго прывабілі сваёй суровасцю, жорсткімі ме рамі, апячтанне м і зачыненнем цэркваў? Замест таго выкрыецца, што вы згубілі і тых, якія ў Полацку вам у паслушэнстве былі. З авец зрабілі вы іх казлішчамі, навялі небяспеку дзяржаве, а магчыма, і гібель усім нам, каталікам. Вось плён хвалёнай уніі, бо калі айчына ўзварушыцца, дык не ведаю, што ў той час з вашай уніяй будзе».

Леў Сапега як у ваду глядзеў. Праз дваццаць пяць гадоў выбухнула паўстанне Багдана Хмяльніцкага, пачалася знясіловаючая вайна з Расіяй, здарылася шведская навала, і ў выніку Рэч Паспалітая была падсечана пад корань. Падзелы гаспадарства, якія адбыліся ў XVIII стагоддзі, шмат у чым абумовіла ўнутраная рэлігійная палітыка папярэдняга стагоддзя.

Не памыліўся канцлер Леў Сапега і адносна асабістага лёсу Ісафата Кунцэвіча. У лістападзе 1623 года архімандрыт быў забіты ў Віцебску, калі з'явіўся пакараць горад за ўрачысты прыём Мялеція Сматрыцкага. Пачалося з таго, што Кунцэвіч загадаў спаліць буданы за Дзвіной, дзе мяшканцы слухалі набажэнства, абшукаць двары і хаты, шмат з кім расправіцца. Але цярплінасць народная вычарпалася 12 лістапада, калі гайдукі архімандрыта збілі амаль не да смерці праваслаўнага святара Іллю. Ударылі званы, узброеныя віцебцы вызвалілі Іллю і ўварваліся ў пакоі, дзе хаваўся Кунцэвіч. Уніяцкага біскупа пакончылі пад крыкі «Бі папежніка!». Труп прывалаклі да Дзвіны і кінулі ў глыбокае месца. На горад абрушыліся жорсткія пакаранні. Старшынёй камісіі, прысланай для следства і суда над мяцежнікамі, кароль прызначыў Льва Сапегу, які годам раней дарэмна перасцерагаў Кунцэвіча і заклікаў яго да разважнасці. Камісія, баючыся падыходу казакаў, за якімі паслалі мяшканцы Віцебска, хутка, за тры дні, адшукала вінаватых і накіравалася ў Варшаву, каб там вынеслі прысуд пасля рады з каралём.

У гэты ж час Жыгімонт Ваза атрымаў ліст ад папы рымскага. «Хто дасць вачам нашым крыніцу слёз,— пісаў Урбан VIII,— каб маглі мы аплакаць лютасць схізматыкаў і смерць полацкага архібіскупа?.. Дзе такое жорсткае злачынства лямантуе аб помсце, пракляты чалавек, які засцепае меч свой ад крыві! Значыць, магутны кароль, ты не павінен стрымліваць меч і агонь. Няхай адчуе ерась, што злачынства цягне за сабой пакаранне. Пры такіх агідных злачынствах міласэрнасць ёсць жорсткасць. Таму няхай адкладзе Ваша Мосць усялякае прамаруджванне і, запаліўшыся набожным абурэннем, сучешыцца

слязамі бязбожнікаў, па- караных за абразу рэлігіі». І кароль запаліўся. Сто чалавек было прысуджана да смерці ў Віцебску, некалькі — у Полацку і Оршы. Праўда, пад сякеру пайшло толькі дваццаць, бо астатнія збеглі. Віцебск пазбавілі магдэбургскага права і наогул усіх правоў, ратушу разбурылі, знялі вечавыя званы, саборную Прачысценскую царкву раскідалі, а замест яе за кошт жыхароў пабудавалі уніяцкую.

Гібе ль Кунцэвіча і смяротная кара дзiesiąткаў мяшканцаў Віцебска паўплывалі на лёс Мялеція Смятрыцкага. Абвінавачаны ў падбухторванні да забойства, ён, каб пазбегнуць прыцягнення да суда, быў вымушаны рушыць на Усход, у падарожжа «да святых мясцін» і патрыярха «для вы-яснення заблытаных і спрэчных пытанняў хрысціянскага багаслоўя». Але вярнуўся Смятрыцкі на радзіму з перакананнем, што праваслаўная царква заражана пратэстантызмам і унія ёсць дабро. У 1628 годзе ён выклаў свае новыя погляды ў «Апалогіі», дзе пераконваў праваслаўнае насельніцтва пайсці за ім, шчыра прыняць унію і адшукаць агульны мір.

Так загінуў для праваслаўя яго лепшы таленавіты публіцыст і пісьменнік; гэта здарылася праз год пасля таго, як Афанасій Філіповіч прыйшоў у той самы Святадухаўскі манастыр, дзе сем гадоў змагаўся за праваслаўную царкву Смятрыцкі. Зразумела, уся драматычная гісторыя духоўнай ломкі полацкага біскуп-пацяжка, з гаркотай перажывалася Філіповічам. Праз нейкі час яму давялося заняць вызваленае месца радыкальнага крытыка уніі, і ў гэтай якасці Філіповіч стаў прадаўжальнікам лепшых дасягненняў Смятрыцкага, развіваў выкрывальную традыцыю ў тагачаснай беларускай літаратуры.

У тым самым 1617 годзе, калі Смятрыцкі пачынаў духоўнае жыццё ў Святадухаўскім манастыры, уніяцкі мітрапаліт Іосіф Вельямін Руцкі стварыў ў Вялікім княстве Базыльянскі ордэн. Да уніі ўсе праваслаўныя манастыры на Беларусі, Літве і Украіне існавалі згодна з уставам святога Васіля Вялікага (Кесарыйскага), які яшчэ ў IV стагоддзі напісаў «Вялікае і малое правіла» (статут), дзе распрацаваў галоўныя задачы братаў Ордэна, формы іх місіянерскай дзейнасці. Жаночую «філію» Ордэна сфарміравала сястра Васіля Вялікага — Макрына. Кожны манастыр быў незалежны і падпарадкоўваўся толькі свайму ігумену і епархіяльнаму ўладыку. У такім выглядзе яны пераходзілі да уніятаў. У Руцкага выспела думка стварыць з іх таварыства па ўзору Таварыства Ісуса, гэта значыць езуітаў. У Наваградавічах Менскага ваяводства адбыўся з'езд усіх ігуменаў уніяцкіх манастыроў, і пасля дзiesiąці пасяджэнняў сход вырашыў: уніяцкае манаства злучаецца ў Ордэн базыльянаў; Ордэнам кіруе генерал (протаархімандрыйт) і чатыры асістэнты. Ордэн падначальваецца папу рымскаму, прымае на сябе адказнасць за выхаванне моладзі. Праз самы кароткі час уніяцкія манастыры ўжо ўзніклі ў Гродне, Менску, Жыровічах, Кобрыне, Полацку, Магілёве, Наваградку, Пінску, Чарэі, Мсціслаўлі.

Абвясчэнне Ордэна стала адным са з'яўленняў умацавання уніі, аднак нягледзячы на ўсе відавочныя поспехі і стараннасць уніяцкага духавенства, царква уніятаў разглядалася і каралеўскай уладай і каталікамі як другарадная і

ніколі не здолела зраўнавацца ў правах з каталіцкай. Замінала тут яшчэ і тое, што шырокія колы беларускай шляхты не схіляліся да уніі, а прымалі каталіцтва, жадаючы быць роўнымі з польскай шляхтай. Уніяцкая царква заставалася ў асноўным царквой гараджан і сялянства. Аднак трэба зазначыць, што з цягам часу яна стала на тэрыторыі Беларусі і Украіны царквой найбольш распаўсюджанай. Як паказаў у сваіх даследаваннях, прысвечаных гэтай праблеме, гісторык А. П. Грыцкевіч, у 1790 годзе, напрыклад, у беларускіх паведах Вялікага княства Літоўскага (без усходняй часткі, ужо далучанай да Расійскай імперыі) уніяцкіх прыходаў было 1200 (73,8 працэнта), каталіцкіх — 283 (17,4 працэнта), праваслаўных — 143 (8,8 працэнта). Па падліках вучонага Т. Карзона, у 1774 годзе на ўсёй тэрыторыі Рэчы Паспалітай жыло 11500 тысяч чалавек, з іх праваслаўныя складалі ўсяго 550 тысяч, а ўніяты — 3800 тысяч. Гэтыя лічбы пераканаўча і красамоўна сведчаць, што са сваёй задачай перамагчы праваслаўе уніяцкая царква справілася калі не з поўным, дык з вялікім поспехам.

Азіраючыся на справы пачатку трагічнага XVII стагоддзя і ведаючы гістарычную ўдачу уніяцтва, магчыма задацца пытаннем: ці мела сэнс супраціўленне уніі, ці не лепш было б пайсці насустрач, прыняць яе адразу, без ахвяр і крыві змагання, садзейнічаць яе хутчэйшаму сцвярджэнню і такім чынам захаваць мір у грамадстве і сярод людзей? Якая для простага чалавека, вяскоўца альбо гарадскога мяшканца розніца, каму падпарадкуецца царква: канстанцінопальскаму патрыярху, рымскаму папу, маскоўскаму патрыярху? Ці такія ўжо істотныя для духоўнага жыцця людзей адрозненні ў абраднасці і царкоўным чыне? Сталі ж каталіцкая Англія і Швецыя пратэстанцкімі дзяржавамі і тым не менш не страцілі сваёй нацыянальнай самастойнасці і культ уры. Ці так ужо моцна звязана нацыянальная самастойнасць з веравызнаннем, царквой, як гэта здавалася абаронцам праваслаўя ў XVII стагоддзі? Але ўсё гэта — пытанні і разважанні заднім днём; не адчувае болю той, хто глядзіць на справы мінуўшчыны з далечыні, не займаюць яго тыя турботы. Ад жывых людзей нельга патрабаваць цвяро-зай развагі, калі сілай прымушаюць мяняць звычаі, уклад, светапогляд.

Для Афанасія Філіповіча не было пытання: правы ён ці няправы? Ён верыў, вера запаляла яго сэрца, за ім стаялі шэсць стагоддзяў гісторыі праваслаўя на беларускіх землях, многія пакаленні продкаў, што жылі ў чысціні «грэчаскага» веравызнання. Маральны стан уніяцкіх вярхоў абураў яго, ён гадзіўся іх; сродкі, з дапамогай якіх унія рвалася да перамогі, здаваліся яму д'ябальскімі. Знешняя палітыка «езуіцкага караля» Жыгімонта Вазы вяла да пастаянных войнаў і кровапраліцця, для поспеху гэтай палітыкі не грэбавалі хлуснёй і насіллям над народамі. А галоўнае ў уніі азначала не роўнасць, а падпарадкаванне «рускай» веры каталіцкай царкве, веры «рымскай». Для гордага ж сэрца падначаленне гвалтаўніку — справа немагчымая.

Не жаданне уніі выказалі шырокія пласты насельніцтва, церпячы за сваю стойкасць пакуты. Гісторыя сцвярджэння уніі ведае сотні і сотні прыкладаў, калі праціўнікаў яе тапілі, стралялі, збівалі да паўсмерці, адымалі храмы,

ператворваючы іх ва уніяцкія, калі супярэчнікаў уніі катавалі, як крымінальных злачынцаў. «А теперь пятьдесят лет тылко то му,— пісаў Філіповіч,— як унея проклятая для столка сенаторского и для поваги пышных духовных не одасливе настала и так потурбовала панство тое спокойное, же не тылко в краинах, в князствах, в поветах, в местах, в местечках, в селах селян з селянами, мещан с мецанами, жолнеров с жолнерами (бо и з казаками война вну- триая непотребна о том была), панов с поддаными, родичов с детками, але и ду- ховных з духовными, неостаток, монахов з монахами до гневу непогамованого приво- дила, приводит ин нещасливе розжаривает».

Таямніца любога супраціўлення крыец- ца ў заўзятасці веры. Барацьба за ўню і змаганне супраць яе азна чалі сутыкненне пачуццяў. Самым горшым вынікам стала тое, што унія прывяла да братазабойства і ўзаем най нянавісці; сыны аднаго народа, наступнікі адных продкаў, нашчадкі агульнай гісторыі пачалі варагаваць не з чужынцамі, а паміж сабой, і варагаваць на смерць. Па задуме, па рэлігійнаму ідэалу унія была выдатнай справай, але па рэальнаму ўвасабленню, па інтарэсах яе творцаў — яна несла вялікую шкоду развіццю беларускай культуры, паколькі служыла мэтам апалячвання, што засвед- чыла грамадскае жыццё Бе ларусі ў наступным стагоддзі.

Такія вось падзеі адбываліся ў тыя гады, калі Філіповіч навучаў «Дзмітравіча — царэвіча маскоўскага». Як рэагаваў ён тады на стасункі праваслаўя з уніяцтвам, нідзе не зафіксавана. Але перажыванні 1627 года, пастрыжэнне ў манахі рэзка схілілі яго да актыўнай дзейнасці. Па задан ні свайго манастырскага кіраўніцтва Філіповіч аб'язджае шэраг манастыроў з мэтай дамовіцца аб агульных выступлен- нях супраць каталіцкага націску. Пospех паездкі прынёс яму сан іераманаха, і ў 1633 годзе ён апынуўся ў Дубойскім манастыры (паблізу Пінска), адкуль хутка перайшоў у Купяцічы. Тут у манастырскай царкве знаходзілася ікона Купяціцкай Маці Боскай, што прываблівала сюды мноства веруючых. Блізкасць манастыра да горада (дванаццаць кіламетраў ад Пінска) таксама спрыяла ягонай славе і дзейнасці.

Дарэчы, падзеямі манастырскага жыцця Філіповіч і пачынае «Дыярыуш» — апісанне падарожжа ў Маскву ў 1637 годзе.

Само вандраванне стала магчымым пасля смерці Жыгімонта Вазы, калі адносіны паміж Рэччу Паспалітай і Масквой крыху палепшыліся. Праўда, падчас бескаралеў'я рускі цар Міхаіл вырашыў захапіць Смаленск; маскоўскае войска асадзіла горад, аблога цягнулася восем месяцаў і завяршылася б здачай асаджаных, але на паратунак смелянам прыйшоў новаабраны кароль Уладзіслаў. Сітуацыя змянілася, маскоўскае войска само трапіла ў аблогу, якая доў жылася паўтара года. Нарэшце ваявода Шэін спыніў супраціўленне. Уладзіслаў рушыў на Маскву і пра панаваў Міхаілу Фёдаравічу мір, які быў заключаны ў 1643 годзе на рацэ Палянаўцы. Па пагадненні рускія адмовіліся ад прэтэнзій на Смаленск, выплацілі Рэчы Паспалітай дваццаць тысяч рублёў.

Уладзіслаў IV даў зарок ніколі не дама- гацца маскоўскага трону. Гэта, дарэчы, мела фармальную аснову: пасля таго, як у 1610 годзе Васіль Шуйскі

быў скінуты паўстаўшымі масквічамі, Уладзіслава абралі рускім царом, і ён насіў тытул мас- коўскага самадзержца. Міхаіл Раманаў, што заняў вялікадзяржаўны трон у 1613 годзе, доўгі час лічыўся ўрадам Рэчы Паспалітай «незаконным» царом, і толькі Дзяўлінскае замірэнне 1618 года зняло вастрыню проціборства. Тым не менш цар-скі тытул Уладзіслава працягваў фігураваць у выпадках дыпламатычнай патрэбы.

Палянаўскі мір прывёў да некаторага супакаення, якое магло палепшыць стан праваслаўнай царквы на Беларусі і Украіне. Новы кароль, асцерагаючыся далейшага развіцця рэлігійнай барацьбы і вайны, адразу прыняў прынцыпова важныя рашэнні ў спрэчках праваслаўных з уніятамі. Ён вырашыў: быць двум мітрапалітам — праваслаўнаму і уніяцкаму; у полацкай епархіі мець уніяцкага і праваслаўнага архірэяў; права-слаўным уступаюцца Кіева-Пячэрскі манастыр і луцкая, львоўская, пера-мышльская епархіі. Інакш кажучы, калі ў 1596 годзе ў Брэсце намагаліся пахаваць праваслаўную царкву, ставячы на яе месца уніяцкую, якую ўрад Жыгімонта Вазы лічыў адзінай законнай, дык зараз афіцыйна прызнавалася існаванне ў Рэчы Паспалітай чатырох царкваў: каталіцкай, уніяцкай, праваслаўнай і кальвінісцкай. Аднак каралеўскія пастановы не азначалі, што рэлігійныя пытанні і спрэчкі будуць мірна вырашацца на месцах. Паміж царквамі-супярэчніцамі ў гарадах і вёсках захоўвалася ранейшая злоснасць. Яна нават узмацнілася ў сувязі з казацкімі паўстаннямі Сулішы, Паўлюка і Скідона, Трасілы, Астраніцы і Гуні.

У 1637 годзе Афанасій Філіповіч разам з інакам выправіўся па Беларусі за ялмужнай (міластыняй) для аднаўлення Купяціцкай царквы. Але ў беларускіх праваслаўных павятах сабраць патрэбныя грошы аказалася немагчыма, і Філіповіч прыняў разумнае і смелае рашэнне ісці ў Маскву да цара. На гэтым шляху айцу Афанасію і ягонаму спадарожніку выпала багата выпрабаванняў. Вось як занатаваны тыя прыгоды ў «Дыярыушы»: «А так пустился в тую дорогу, о имени Иисус Христовом, на Пропойск, на Попову Гору, на Стародуб до Трубецка. Я зараз буря повсталая, же и света видити не было, и не только с полудня до вечера, але и всю ночь в заметках кружачи и блудячи, мало-мало в те чайне Днепровой (от душного неприятеля перешкодою) не потонули. За Пропойском, на ночлегу в селе, мнемалем на санях моих же хомут лежит, а то был пес так мя за руку уел! А в селе з невчасу огонь спановал, же малом од того живота не пострадал. В Поповой Горе конь в ночи зшол з господы, чили теж хто его был взял з господы; а гдым ся о нем рано пытал и до двору о том удатися хотел, теде мало нас непозабиано. В Стародуби, на запусы, пятницы много нас турбовали, еднак од всего згода Иисус Христос и пречистая богородица без шкоды нас заховала».

У Маскву Філіповіч з боскай дапамогай прыйшоў, але больш складана было трапіць да цара. Ад літвінаў чакалі тут у першую чаргу карысных звестак, з бескарыснымі просьбітамі размова не вялася. І Філіповіч вырашыў падаць цару праз Пасольскі ўказ апісанне свайго падарожжа, растлумачыць пабуджальныя прычыны і зацікавіць яго раскрыццём каштоўнай тайны, а менавіта: у межах Беларусі пражывае асоба, якая адказнымі ўладамі Рэчы

Паспалітай прызнаецца «царэвічам Дзмітравічам». Лёгка ўявіць рэакцыю царскага двара, калі стала вядома з нататак Філіповіча аб чарговым прэтэндэнце на рускія скіпетр і дзяржаву. Паколькі брэсцкі ігумен апавясціў дзяржаўную тайну, дык маскоўская дыпламатыя займела хоць і невялікі, але ўсё ж такі козыр для сваёй палітыкі адносін з Рэччу Паспалітай. Філіповіч атрымаў багатую ялмужыну, а пасля ягонага ад'езду да караля накіраваўся царскі пасол з пытаннямі пра самазванца і патрабаванне м выдаць яго Маскве для пакарання смерцю.

Апісанне вандроўкі ў Маскву — першы твор Філіповіча. У ім шмат чаго недагаворана ці наогул пакрыта маўчаннем, але сумленнасць, шчырасць, эмацыянальнасць аўтара праглядваюцца вельмі ясна. Вядома, абумоўленасць псіхічнага жыцця асобы рэдка паўстае ў раскрытым выглядзе, тым больш у літаратуры, дзе шчырасць можа прымацца за прыём, а прыём — за шчырасць. Але па «Дыярыушы» бачна, што ў Філіповіча ўчынкі вынікалі не з халоднага разліку, а былі вынікам душэўнага стану ці сардэчнага парыву. Наўрад ці можна лічыць літаратурным прыёмам, напрыклад, сведчанне аўтара аб голасе Багародзіцы, пачутым ім пасля таго, як ігумен Іларыён Дзянісовіч даручыў яму збор ялмужыны.

«О дивные sprawy бозские! Зараз там в трапезе страх барзо великий пал на мене, и власне як бы одрентвелый сиделем у столу. До кельи моей вшедши, зацепилемся и почалем богу всемогущему офероватися в том послушанстве. По малой хвиле, стоя- чому мне на молитве, страх мя такой обнял, жем утекати з кели моей поривался и, некаясь моцью бозскою задержанный зоставши, долго ревливе плакалем. В том без жадной особы голос вдячий слышати было таковой: «Цар московский збудует ми церков! Иди до него!» В том мене як варом облито. Знову почалем тяжко плакати, мыслячи, што то будет».

Зносіны з Паннай Нябе снай потым неаднойчы паўтараліся. У цяжкую хвіліну падарожжа, у хвіліну сумніву айцец Афанасій зноў «правдыве слышалем голос таковой: «О Афанасий! Иди до цара Мнханла н рцн ему: звнтяжай непрнателн наши, бо юж час пришол. Мей образ пречисто в кресте Купятицки на хоругвях военных для милосердия. А в битви той кожного человека, мянующогася православным, здорово заховай». Інакш кажучы, Багародзіца падказвала Філіповічу прасіць цара Міхаіла аб ваенным умяшанні ў рэлігійныя сваркі Рэчы Паспалітай, што ён і зрабіў, натуючы пачутае ў «Дыярыуш». Але спадзяванне на царскую спагадлівасць грунтавалася толькі на сіле жадання айца Афанасія. Рэальны палітычны разлік тут не прысутнічаў. Сама ж просьба, выказаная правінцыяльным ігуменам, у лепшым выпадку магла разумецца як асабістая скарга.

Мысле нне і пачуцці Філіповіча былі наскрозь прасякнуты сімволікай. Уяўленае, паколькі нараджалася сэрцам, мела такую ж сілу рэальнасці, як ява. «И гды князь Радивил, канцлер литовский, року 1636, именем Полоза утискуючы церков православную,- пісаў Філіповіч,— одбирал монастыр той Дубойский на иезунты барзо мудрые, фундуючы их в месте Пинском, в тот час барзо страшнии видоки на неби и на земли (не през сон, але в день и наяве,

только я в захвищеню яком будучи) видилем: на небе — хмуры барзо гневливые з войсками ушикованными, на каране готовыми, и на земли — седм огнюв пекелных, на седм грехов смертелных зготованых. З тых огнюв в пятом — жаристом гневи — трох особ выразне видилем: нунциуша легата в короне папезской Жигмонта кроля и Сапегу гетмана, за преслядоване церкви восточной барзо смутно седячих. Которое видене, гдым другим указывал, видити не могли». Вядома, не маглi бачыць, бо мелi iншую духоўную i псiхiчную арганiзацыю, былі не так эмацыянальныя, адрозніваліся ад айца Афанасія большай разважліва- сцю, чаму i не стваралі сабе такіх непрыемнасцей, якіх з- за шчырасці i жадання праўды не мог пазбегнуць Філіповіч.

Аб эмацыянальнасці натуры айца Афанасія гавораць i яго асаблівыя адносіны да абраза Купяціцкай Маці Боскай. Пры ўсіх сваіх чудатворных якасцях яна ніяк не магла прэтэндаваць на ролю агульнабеларускай святыні i тым больш святыні ўсяго насельніцтва «грэчаскай веры» Рэчы Паспалітай. Аднак Філіповіч надаваў ёй значэнне самай галоўнай рэліквіі царквы. Напрыклад, у «Парадзе набожнай Уладзіславу IV» ён настойліва раіць зняць з калоны каля кара- ле ўскага замка ў Варшаве статую Жыгімонта (бацькі Уладзіслава) i замест яе паставіць «на слуп образ пречистой богородицы чудотворный Купятицкий». Зразумець айца Афанасія няцяжка. Ненавідзячы унію, ён, як чалавек запальчывы, прыходзіў у лютасць, бачачы статую ганіцеля праваслаўя, узнятую на каменны слуп, бліжэй да неба. Жыгімонт III Ваза для Філіповіча — Нерон, антыхрыст, вынішчальнік ісціннай веры. Але можна зразумець i здзіўленне, збян- тэжанасць людзей, якіх заклікалі думаць пра Купяціцкі абраз як пра адно з цудаў свету.

У 1640 годзе брэсцкія братчыкі абралі Філіповіча ігуменам Сімяонаўскага мана- стыра, i годам пазней айцец Афанасій самавольна выправіўся ў Варшаву на вальны сейм, дзе падаў каралю дакументы на афіцыйнае зацверджанне адноўленага брэсцкага брацтва. Уладзіслаў засведчыў гэтыя паперы i дапоўніў іх прывілеем, па якому брацтву дазвалялася набыць у горадзе пляц для будаўніцтва ўласнай школы. Юрыдычнае афармле нне дакументаў патрабавала пячатак канцлера Радзівіла i падканцлера Трызны. Але тыя заявілі, што прыкладуць іх толькі пры той умове, калі Філіповіч i манахі яго манастыра прымуць унію.

Зведаўшы гэтую абразу, айцец Афанасій умацаваўся ў сваіх варожых поглядах на унію, з якой ён звязваў толькі ганьбу, знявагу, гвалт. Не жадаючы скарацца, Філіповіч праз два гады на чарговым вальным сейме, без узгаднення хоць з кім з праваслаўных біскупаў, раздаў каралю, сенатарам i многім дэпутатам рукапісныя экзэмпляры занатаванай гісторыі сваёй паездкі ў Маскву, копіі Купяціцкай іконы i выступіў перад сеймам з «Суплікай», у якой патрабаваў ад караля неадкладнага скасавання уніі.

«Хотей же, ваша королевская милость, ласкаве в той вейзрити для врожное ваше доброты и присяги ваше королевское милости, абы вера правдивая грецкая грунтовне была успокоена, а унея проклятая вынищена н внивеч обернена. Бо если унею проклятую выкорените, а всходнюю правдивую

церков успокоите, то щасливые лета ваши поживете. А если не успокоите веры правдивое грецкое и не зне се те уне и проклятой, то дознае те запевне гневу божого... В воли то человекей есть: обирай же себе, што хоч, поки час маеш!»

Праваслаўныя іерархі, якія прысутнічалі на сейме, спужаліся нечуванай дзёрзкасці айца Афанасія і заклапочаныя тым, што «Супліку» могуць зразумець як ухваленую імі, паспешліва ўзялі ігумена пад варту. Знаходзячыся пад арыштам, Філіповіч нейкім чынам здолеў уцячы ў горад, прычым у дзень каталіцкага свята, і, бегаючы па варшаўскіх вуліцах у клубуку і адной кашулі, крычаў: «Бяда праклятым і няверным!» За гэты ўчынак яго пазбавілі сану ігумена і адправілі ў Кіеў да мітрапаліта Пятра Магілы. Тут духоўны суд палічыў, што Філіповіч прыняў дастаткова пакуты, бо доўгі тэрмін знаходзіўся у калодках, і дазволіў яму вярнуцца ў Сімяонаўскі манастыр ігуменам.

Аднак пажыць на волі айцу Афанасію давялося нядоўга. У 1644 годзе маскоўскі ўрад нарэшце вытрабаваў у караля «царэвіча» для самастойнага расследавання ягоных «злачынстваў» і вырашэння ягонага лёсу. Контрмерай караля стаўся арышт ігумена ў якасці заложніка за Лубу. Філіповіча закавалі ў кайданы і пасадзілі ў адну з варшаўскіх турмаў. Адначасна ў Маскву быў пасланы спецыяльны ганец з абвясчэннем, што ігумен, які выдаў тайну «Дзмітравіча», арыштаваны і лёс яго знаходзіцца ў прамой залежнасці ад лёсу Лубы.

Але маскоўскія ўлады інтарэсу да Філіповіча ўжо не мелі, тое , што з ім зробіць у Варшаве, іх не цікавіла.

«Дзмітравічу» як самазванцу пагражала смяротная кара, і тады аўтаматычна сякера адсякала галаву айца Афанасія. Галоўным дакументальным сведчаннем вінаватасці Лубы — ягонага «воровства» — былі пісьмы да ігумена, якія апошні перадаў маскоўскаму паслу Львову. У гэтых лістах, за подпісам «Іван Фаусцін Дзмітравіч», зазначалася, што пісаліся яны «ў царэвіча на абедзе» ў яго «царэвічавай гасподзе». Жыццё Лубы завісла на валаску. Аднак яму пашчасціла, бо суровы цар Міхаіл Фёдаравіч памёр і на трон сеў ягоны сын — «цішэйшы» Аляксей Міхайлавіч. У сувязі са святамі ўступлення на прастол і абяцаннем караля Уладзіслава не прад'яўляць ніякіх правоў на маскоўскую дзяржаву, а таксама яго жаданнем «братэрскай дружбы і любові» з царом «Дзмітравіч» быў вызвалены і адпушчаны на радзіму.

Але шчаслівае вяртанне Лубы не адразу прынесла волю Філіповічу. Ён адседзеў у каморы год, за гэты час напісаў шэраг твораў — «Навіны», «Фундамент непарадку касцёла рымскага», «Супліку трэцюю», «Прыгатаванне на суд», «Параду каралю», «Аб фундаменце царкоўным». Айцец Афанасій абвінавачваўся ў дзяржаўнай здрадзе, смерць, можна мовіць, ужо працягвала да яго руку, і многія на ягоным месцы палічылі б за лепшае «адумацца» ці, па меншай меры, разумна забыць аб «унеі праклятай». Але апроч ваяўнічай публіцыстыкі Філіповіч стварыў яшчэ і пе сню, спевамі якой, пэўна, мацаваў свой дух:

Звятияжай же зрайцов: первой униатов.

Препозитов также, и их номинатов.

Абы больш не колотили, в покою лет
конец жили.

Потлуми всех противников и их рады,
Абы болшей не чинили гневу и зрады
Межи греки и рымляны, гды ж то люд
твой есть выбранный!

І гэтак далей, усяго сорак восем радкоў, прычым сам ігумен прыдумаў музыку і запісаў яе нотамі. Дарэчы, даследчыца Беларускай дзяржаўнай кансерваторыі Л. Касцюкавец расшыфравала нотны запіс, і гімн айца Афанасія праз трыста гадоў пасля напісання быў выкананы на канцэртах у Менску; трэба адзначыць, што гучыць ён узнёсла і ўрачыста.

З турмы Філіповіча пад вартай зноў адправілі ў Кіеў з каралеўскімі наказамі мітрапаліту Магілу памясціць айца Афанасія так, каб «не могл жадных голосов робити». Мітрапаліт добрасумленна выканаў пажаданне караля, і ігумена зачынілі ў келлі Пячорскага манастыра без права выхаду на паветра.

Тут Філіповіч заняўся складаннем сваіх публіцыстычных прац ў адзіны твор, які атрымаў вядомасць пад назвай «Диарнуша албо списка дее в правдивых в справе помноженя и объясненя веры православ- н о е г о л о ш е н ы х ... для ве до мо сти лю дем православным, хотячим о том тепер и у по- томные часы ведать». Ігумен аддаў яго Пятру Магіле як з мэтай уласнай рэабілітацыі і вызвалення, так і ў якасці праграмы дзеянняў праваслаўнай царквы ў проціборстве яе з уніятамі і каталікамі.

Магіла быў выдатным дзеячам свайго часу. Ён шмат зрабіў для развіцця асветы, яму належыць заслуга ў адкрыцці праваслаўнай Акадэміі ў Кіеве (пазней атрымала яго імя), выданні кніг, адраджэнні старажытнай Кіеўскай Сафіі. Паходзіў Магіла з сям'і малдаўскага гаспадара і даводзіўся аднагодкам Філіповічу. Да дваццаці васьмі гадоў служыў у войску, а потым прыняў пострыг у Кіева-Пячэрскай лаўры, дзе бліскучыя здольнасці хутка вылучылі яго ў настояцелі; пазней ён дамогся сану мітрапаліта. Айцец Афанасій духоўна не быў блізкі Магілу, які не падзяляў ні радыкальных дзеянняў брэсцкага ігумена, ні яго прамаскоўскіх настрояў. Да таго ж вызвале нне Філіповіча сталася б відавочным выклікам каралю, а ісці на канфлікт з Жыгімонтам дзеля ігумена, «заплямленага» абвінавачваннем у дзяржаўнай здрадзе, воляй-няволяй зрабіўшага шкоду Рэчы Паспалітай, Магіла не жадаў. Таму ён «Дыярыуш» прачытаў, але аўтару не даў свабоду. Толькі на пачатку 1647 года, ужо па смерці мітрапаліта, Афанасію пашчасціла вярнуцца ў брэсцкі манастыр.

У той час на Украіне адбываліся падзеі, ставіцца да якіх абыякава Філіповіч не мог. У красавіку 1648 года Багдан Хмяльніцкі ўзняў штандары казацкага паўстання, і ўжо 5 мая ля Жоўтых Водаў здарылася бітва паміж

казакамі і рэгулярнымі войскамі, у якой Хмяльніцкі атрымаў перамогу. Праз дзесяць дзён каля Корсуня ён ушчэнт разбіў войскі гетманаў Патоцкага і Каліноўскага, і дзякуючы гэтай ўдачы паўстанне перарасло ў народную вайну. Узняліся сяляне і пачалі спаганяць свае шматлікія і даўнія крыўды. У Рэчы Паспалітай для шляхты і каталіцкага духавенства, уніяцкіх святароў наста- лі дзесяцігоддзі вельмі цяжкіх выпрабаван- няў.

Філіповіч прагна слухаў весткі з Украіны. Яго дзейная натура не дазваляла яму стаяць убаку, заста вацца назіральнікам, холадна чакаць спрыяльнага развіцця падзей. Вядо ма, ён лічыў, што год астрогу і два гады манастырскага заключэння аднялі ў яго шмат сіл для паспяховай барацьбы з уніяй. Але прыйшоў час дзейнічаць, ён прызваны Маці Боскай Купяціцкай мацаваць дух народа, і айцец Афанасій дасылае казакам «лісты і порах». У гэтым абвінавацілі ігумена брэсцкія ўлады, і першага ліпеня ён быў арыштаваны. Магчыма, што Філіповіч дасылаў толькі рукапісныя экзэмпляры свайго «Дыярыуша»; ці можа нічога і не высылаў, а ваяўнічая нянавіць уніятаў выкарыстала абставіны, каб канчаткова расправіцца з непрымірым праціўнікам. Як бы там ні было, але айцец Афанасій зноў апынуўся ў брэсцкай турме. Тут, у поўнай безабароннасці перад рэальнай магчымасцю забойства, ён не адмовіўся ад сваіх перакананняў, не загасіў у сабе нянавіць да уніі, хоць нават бачнасць адступлення магла захаваць яму жыццё. Наадварот, Філіповіч выказаў вышэйшыя сумленнасць і гонар, сцвярджаючы ў крытычнай і рызыкаўнай сітуацыі свае ране йшыя словы аб «праклятай унеі».

Яшчэ жыла памяць, як ён пагражаў пеклам Жыгімонту, як страшыў Уладзіслава; нянавіць, якую здабыў айцец Афанасій сярод каталіцкіх і уніяцкіх прыхільнікаў, даўно шукала задавалення; пажаданні ягонай смерці ішлі ад каралеўскага двара — хоць Уладзіслаў і не пасылаў ігумена на эшафот, а збыў у келлю праваслаўнага манастыра, але сама прага гібелі Філіповіча, безумоўна, разумелася ў асяроддзі уніятаў. Не мелася патрэбы абавязкова фармуліраваць загад: гэта адгадвалася, падхоплівалася тымі, хто без роздуму быў гатовы задаволіць магутных асоб смерцю непрыемнага ім чалавека. Да таго ж у жніўні па рашэнні сейма на казакаў рушыла 30-тысячнае войска на чале з гетманамі Заслаўскім, Канецпольскім і Астрарогам. Войска і шляхта запэўнівалі сябе, што прыходзіць канец казаччыны, лічаныя дні застаюцца «буяніць» Хмяльніцкаму, яго палкоўнікам, казакам і мужыкам. Упэўненасць у блізкай перамозе «над сволаччу» была такая моцная, што шляхта выхвалялася разгнаць паўстанцаў без зброі — бізунамі. Пры такім настроі літасць ці хоць проста законнасць не існуюць. Злосць патрабавала выйсця ў фізічным знішчэнні ўсіх бунтаўшчыкоў і рэлігійных праціўнікаў.

Узмацняліся такія настроі некаторымі невялікімі ўдачамі ў ліпеньскіх сутычках з казакамі Галоты і Галавацкага. Пераможныя рэзультаты літаральна праявіліся шчасцем і шляхецкай пыхай. Напрыклад:

«У Загале стаяў на кватэрах полк пана Валовіча, пісара літоўскага. Некалькі тысяч казакаў падабраліся да горада, з'яднанымі сіламі напалі на атрад пана Фаленцкага, які быў пад горадам, і знішчылі яго. Нарэшце, варта

ўступіла ў бой, і нашы аправіліся. Пан Данавы стары стаяў добра са сваёй пяхотай. Калі казакаў адціснулі ў поле, нашы пайшлі на іх з шаблямі. Было іх да 2000. Прымушаныя да ўцёкаў, яны кінуліся ў бок балота і пачалі там акупвацца: нашы здабывалі штурмам, пакуль казакі не пабеглі ў балота, дзе ледзь тысяча выратавалася. Адзін з двух атама- наў — Галота — забіты, а другі — Кісель — уцёк. Казацкі полк на чале з Галавацкім рушыў на Рэчыцу. Пан стражнік Мірскі, даведаўшыся пра гэта, ужыў хітрасць: падкупіў халопа і выслаў яго насустрач казакам, каб навёў іх на войска, схаванае ў розных месцах, і ўпэўніў, што у той вёсцы знаходзіцца толькі некалькі сотняў маладых жаўнераў, пасланых па хлеб. Казакі паве рылі і хутка напалі. Нашы, падрыхтаваўшыся, загадалі маладым жаўнерам рабіць вылазкі; нарэшце, навялі казакаў на войска. Пан бог даў шчасце, і ніводная душа не ўцякла, а Галавацкага ўзялі і жыўцом на паль пасадзілі».

Нельга не зірнуць на яшчэ адзін пласт грамадскай свядомасці, які схіляў да жорсткасці. Хоць кожны з процілеглых бакоў заяўляў аб сваёй сіле і прадвы- рашанай перамозе, аднак гістарычны вопыт, адчуванне незвычайнасці гэтага паўстання падказвалі, што яно не скончыцца так проста і не будзе задушана так лёгка, як ранейшыя. Найбольш спагадлівая частка грамадства ўжо жыла разуменнем катастрофы, маючай быць страшнай вайны, якая, сапраўды, у хуткім часе разгарэлася і абярнулася жахлівымі ахвярамі — толькі на Беларусі з 1648 па 1661 год загінула 52 працэнты насельніц- тва — кожны другі, калі трымацца сярэдняй лічбы. Ва Усходняй Бе ларусі палеглі кожныя 80 са 100 жыхароў. Не засталася ніводнага горада і мястэчка, якія б не былі спустошаны, спалены, абрабаваны. Апакаліптычныя настроі прама адбіваліся на вырашэнні лёсу людзей. Прадчуванні масавых забойстваў з абавязковасцю выказваюць сябе ў актах індывідуальных пакаранняў. Усё гэта разам складзенае паўплывала на трагічны зыход жыцця Афанасія Філіповіча.

Тая рашучая бітва, на якую вялі палкі Заслаўскі, Канецпольскі і Астрарог, адбылася 20 верасня пад Піляўцамі. Дакладней кажучы, яна пачалася 20 верасня і цягнулася два дні. А скончылася панічнымі ўцё камі польскага войска. У бітве загінуў выхаванец Філіповіча «царэвіч маскоўскі» Ян Фаусцін Луба, які служыў пісарам у каралеўскай пяхоце. Гэтага чалавека змалку зрабілі ахвярай палітычных інтрыг, усё жыццё ён пражыў пад прыглядам. Лёс яго зламалі і як няшчасна, па чужой волі, ён жыў, так недарэчна за чужую справу і палёг.

Жыццё Філіповіча абарвалася двума тыднямі раней. Пасля двух месяцаў астражнай каморы, уначы 5 верасня 1648 года, яго вывелі ў лес паблізу вёскі Гершановічы (зараз у гарадскіх межах Брэста, вярсты за чатыры ад крэпасці), і тут адбылося тое, што занатавалі пазней манахі Сімяонаўскага манастыра са слоў відавочцы; дзякуючы ім, і мы сёння, праз тры з паловай стагоддзі, можам ўявіць тую трагічную ноч:

«Кгды теды юж так был выданый от старшого, взяли его до себе тые, которые крви его давно прагнули, и увезли его до борку, который недалеко был од обозу, од места в чверць мили, идучи до села Гершановичи, в левой стороне. Там его сами напрод пекли огнем. А гайдук оден стоял там на тот час

оподаль и слышал голос небожчика отца игумена. А он им щось грозно одповедал на муках оных. Потым зась заволали и гайдука того. И казали му мушкет набити двома кулями. Так же пред ним зараз и дол казали наготовати. Доперо ж спытавши его впрод, если бы ревоковал слов своих стороны унеи. А кгды им одповедил: «Што юж рекл, том рекл, и з тым умираю», казали тому гайдукови, абы в лоб ему стрелил з мушкета.

Гайдук зась видячи, же той есть духовный и знаемый ему добре, ешеса з тым не квапил, але первой о прошение и

благословение его просил, а потым в лоб до него выстрелил и забил...

То дивная, шо поведал тот же гайдук, же небожчик, юж постреленый двома кулями в лоб навывлет, еше, опершися о сосну, стоял час який о своей моци, аж его впхнути в он дол казали. А и там, мовит, ешеса сам лицом вгору обернул, руки на персях на крест зложил и ноги протяг».

Афанасій Філіповіч лічыцца рэлігійным дзеячам. Знешне яго дзейнасць так і паўстае — на першым месцы інтарэсы праваслаўя, крытыка уніі і каталіцтва. Аднак адносіны айца Афанасія з рэлігіяй дастаткова складаныя. Узяць хоць бы такі бок яго натуры і перакананняў, як адмаўленне пакоры. Ён не з тых, хто падстаўляе ле вую шчаку, атрымаўшы па правай. Варта прыгадаць, што хрысціянства напачатку мела месіянскі характар: чакалі хуткага вяртання Хрыста, які зараз, яшчэ пры жыцці яго пакалення, абвесціць «залаты век», брацтва, роўнасць, свабоду паміж людзьмі. Калі спадзеі не здзейсніліся, з'явілася «Адкрыццё Іаана», а потым для суцяшэння збалелых душ узнікла і сцвердзілася ідэя замагільнай аддзякі: за грахі — пеклам, за пакуты і святасць — вечным шчасцем; гэта значыць было, нарэшце, прызнана, што на гэтым свеце нічога не мяняецца, і таму ўсе спробы змен дарэмныя, а ўсе разлікі адбудуцца там. Хто грашыць тут, таму там будзе горка. Многія праваслаўныя святары і шмат хто з веруючых зносілі прыгнёт і здзекі, пэўная колькасць магчымымі сродкамі змагалася — Філіповіч быў «мяжовым левым». Ён не мог цяраць і выступаў супраць тых хітрасцей і кампрамісаў, на якія згаджаліся вярхі праваслаўнага духавенства, каб захаваць свае даходы і месцы. Па духу, па натуры — айцец Афанасій — выкрывальнік, палеміст, прапаведнік, змагар, герой. Зразумела, ён — не рэвалюцыянер, і праграма яго жаданняў часткова кансерватыўная, шмат у чым наіўная і ідэальная. Філіповіч не заклікаў да вызвалення сялян, але патрабаваў нацыянальнай і рэлігійнай справядлівасці. У сваім выкрыцці свецкіх і духоўных магнатаў, каралеўскай улады, езуітаў, рассыцелага праваслаўнага біскупства выказаў такую ж адвагу і запал пачуццяў, якія крыху пазней праславілі ў Расіі пратапопа Авакума — чалавека, падобнага яму становішчам, лёсам, неўтаймаванасцю. Падобныя яны і сваімі літаратурнымі творами. Есць відочная паралель паміж «Дыярыушам» ігумена Афанасія і «Жыціем» пратапопа Авакума. Яна прыкметная і ў стылістыцы, і ў апавяданні ад «я», у жаданні аўтара паказаць чытачу асабістыя перажыванні, акрэсліць свой эмацыянальны свет. У старабеларускай літаратуры Афанасій

Філіповіч займае асаблівае месца — ён быў апошнім беларускамоўным

пісьменнікам. Яго «храналагічны» наступнік — Сімяон Полацкі — выступіў з друкаваным словам пасля ад'езду ў Маскву, дзе, уласна, і прайшло яго творчае жыццё. Васемнац-цатае стагоддзе творчай спадчыны на беларускай мове захавала вельмі мала. Таму ёсць сумная для нашай нацыянальнай літаратуры сімволіка ў тым, што яе таленавіты прадстаўнік атрымаў «у лоб дзве кулі». На жаль, яны былі не апошнімі.

Айцом Афанасіем адкрываецца бясконцы спіс ахвяр «патопу» на Беларусі, які цягнуўся два дзесяцігоддзі — з 1648 па 1667 год. Было тое даўно, мала аб тым пісалі, здараліся потым іншыя «патопы», таму не зашкодзіць крыху засяродзіцца на некаторых лічбах з тых трагічных часоў. Зразумела, што ўсе, хто ўдзельнічаў у паўстаннях і войнах, не ставілі сабе мэтай пагалоўнае вынішчэнне насё льніцтва і вар'яцкае разбурэнне краіны. Казакі праглі поўнай волі, сяляне — зямлі, і тыя і другія хацелі знішчыць шляхту; магнаты і шляхта жадалі пазбавіцца «лайдакоў». Рускае войска мела загад захапіць Беларусь і Літву, дзеля чаго трэба было забіваць беларускіх і літоўскіх жаўнераў. Полацкія, віленскія, гродзенскія, брэсцкія харугвы вынішчалі рускіх ратнікаў, каб спыніць нашэсце. Салдаты, калі захоплівалі горад, помсцілі за адпор — рабавалі двары, палілі хаты, забівалі жыхароў. Насельніцтва гара-доў, каб пазбегнуць гэтага, трымалася на сценах да апошняй кулі. На сялянскія хаты палявалі ўсе, хто хацеў есці. Без хлеба панаваў голад, які таксама браў ахвяры жыццямі. Палонных не шкадавалі ўсе бакі канфлікту, бо іх трэба сцерагчы і карміць. І гэтак далей. За дзевятнаццаць гадоў усе напіліся крыві, як крывасмокі. Нарэшце замірыліся і пачалі падлічваць страты.

Вось некаторыя паказчыкі з тых падлікаў па беларускіх ваяводствах.

Напрыклад, у Брэсце было 1500 двароў, засталася 869, у Кобрыне з 478 уцалела 148, у Полацку мелася 1502, збераглося 102, у Віцебску з 982 захавалася 56, у Тураве было 400, засталася 111, у Пінску з 994 збераглося 299, у Бабруйску з 409 уцалела 170, у Ляхавічах з 215 засталася 17, у Міры з 477 захавалася 295, у Слуцку мелася 1479, засталася 812, у Пружанах з 480 уцалела 92, Магілёў з 2367 двароў страціў 1790. Каментарыі тут не патрэбныя.

Тая ж карціна назіралася і на вёсцы. У 1648 годзе Віцебскае ваяводства налічвала 65990 сялянскіх сядзібаў, пасля вайны іх засталася 22920. У Полацкім мелася 19580 гаспадарак, збераглося 5840, у Мінскім з 31246 уцалела 12383, у Брэсцкім ваяводстве з 63990 двароў захавалася 32670.

А яшчэ ж былі вёскі, якія належалі касцёлам, цэрквам, манастырам. Іх таксама не абмінуў вынішчальны каток вайны.

Уявім сабе, што кожны двор — гэта, па меншай меры, 5-6 жывых людзей: бацька, маці, дзеткі, бабуля ці стары. Няцяжка перамножыць названыя вышэй лічбы на 5 ці на 6, каб узніклі памеры нацыянальнай катастрофы. Куды ні кінь вокам — усюды знішчаныя хаты, разбураныя гарады і мястэчкі, падсечаная пад карань гаспадарка. Усё гэта разам спыніла на стагоддзе эканамічнае развіццё Беларусі. Культурныя страты наогул не паддаюцца ацэнцы. Шмат таленавітых

людзей, што маглі памнажаць культурныя скарбы краіны, сталі гноем на палях, якія не было каму ўзараць.

Непамерным коштам абышліся нашаму народу царская прага зямельных прырашчэнняў, шляхецкая пыха, казацкая вольніца, адсутнасць талерантнасці. І чужынцы знішчалі нас, і самі, свае сваіх, забівалі з няме ншай жорсткасцю. Але самае горкае: кулі, што забілі айца Афанасія, а ўслед за ім яшчэ два с паловай мільёны людзей, нястомна лёталі па Беларусі яшчэ тры поўныя стагоддзі.